

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Философски факултет

Катедра „История и теория на културата“

Моралните каузи на предприемачеството

Пренареждане и презареждане на сектори: за променените връзки между институции, пазар и гражданско общество през примера на социално мотивирани бизнес инициативи

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“ по професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата (Културология. Културна антропология)

Докторант: Мила Александрова Станчева

Научен ръководител: проф. д. с. н. Ивайло Стефанов Дичев

София

2022

Дисертационният труд се състои от 205 страници, съдържащи увод, три части, съставени от общо четиринайсет глави, заключение и библиография. Към работата има пет приложения, включително 15 илюстрации и една графика.

Съдържание на автореферата

I. Съдържание на дисертационния труд	4
II. Предмет и актуалност на изследването	6
III. Кратко изложение на дисертационния труд.....	8
IV. Основни изводи и насоки за бъдещи изследвания	20
V. Приносни моменти на дисертационния труд.....	25
VI. Публикации.....	27
Цитирана литература в автореферата	28

I. Съдържание на дисертационния труд

Увод.....	Error! Bookmark not defined.
I. Въведение в проблема	Error! Bookmark not defined.
1. Проблемна ситуация.....	Error! Bookmark not defined.
2. Изследователски обект и предмет.....	Error! Bookmark not defined.
3. Изследователска цел и задачи.....	Error! Bookmark not defined.
4. Изследователска методология	Error! Bookmark not defined.
4. 1. Описание на терена	Error! Bookmark not defined.
4. 2. Методи, типове респонденти.....	Error! Bookmark not defined.
5. Бележки към изследователската позиция	Error! Bookmark not defined.
II. Теоретична рамка: социална държава, глобализация, „третият път“, труд и потребление	Error! Bookmark not defined.
1. Предизвикателствата на глобализацията	Error! Bookmark not defined.
1. 1. Кризата на социалната държава и идеята за „трети път“	Error! Bookmark not defined.
1. 2. Още за ролята на гражданския сектор.....	Error! Bookmark not defined.
2. Около труда	Error! Bookmark not defined.
2. 1. Краят на „традиционната фирма“	Error! Bookmark not defined.
2. 2. Освобождаване от/ чрез труда.....	Error! Bookmark not defined.
3. Перцепции за капитализма и потреблението	Error! Bookmark not defined.
3. 1. Социална отговорност и корпоративно гражданство	Error! Bookmark not defined.
3. 2. Консуматори срещу граждани	Error! Bookmark not defined.
4. Около дефинициите за „социално предприемачество“	Error! Bookmark not defined.
III. Кой, как и защо: форми и практики на социално предприемачество в България и Бразилия	Error! Bookmark not defined.
1. Някои уточнения за контекста	Error! Bookmark not defined.
1. 1. Бележки относно гражданското общество в България	Error! Bookmark not defined.
1. 2. Първообрази на социално предприемачество	Error! Bookmark not defined.
1. 3. Законодателна рамка.....	Error! Bookmark not defined.
1. 4. Критиките от страна на гражданския сектор.....	Error! Bookmark not defined.
2. Опити за категоризация.....	Error! Bookmark not defined.
2. 1. Къде ги срещаме, кои са и какво предлагат: по-детайлно за базарите за социални предприятия	Error! Bookmark not defined.
2. 2. Разбирания за социално предприемачество.....	Error! Bookmark not defined.
3. Примери от Бразилия.....	Error! Bookmark not defined.
4. Версии за труда	Error! Bookmark not defined.
4. 1. В търсене на „смисъл“	Error! Bookmark not defined.
4. 2. Три концепции за интеграция	Error! Bookmark not defined.

5. Предприемачи активисти и НПО-та продавачи: още за връзките между производство, потребление и гражданство .....Error! Bookmark not defined.

5. 1. Потребителско гражданство, предприемачество, технологии..... **Error! Bookmark not defined.**

5. 2. Продаване на каузи: потребителят в моралната хватка на обществената полза .... **Error! Bookmark not defined.**

Обобщение и заключение .....Error! Bookmark not defined.

Цитирани източници .....Error! Bookmark not defined.

Приложение А .....Error! Bookmark not defined.

Приложение Б .....Error! Bookmark not defined.

Приложение В .....Error! Bookmark not defined.

Приложение Г .....Error! Bookmark not defined.

Приложение Д .....Error! Bookmark not defined.

II. Предмет и актуалност на изследването

През последните години сред организации с нестопанска цел, бизнес компании, сред работещите и при изследователи в различни научни полета се наблюдава нарастващ интерес към феномена „социално предприемачество“ – концепция, която предлага социалните проблеми да бъдат решавани чрез бизнес подходи. Справяне с бедността и безработицата, подобряване на достъпа до образование и диверсифициране на подходите към ученето, опазване на околната среда, социална интеграция на различни маргинализирани групи са само част от темите, които вълнуват социалните предприемачи. Насърчаването на социално-предприемачески инициативи се превръща в приоритет и на политики на наднационални институции и национални правителства. Извършването на стопанска дейност от организации в публична полза не е новост, но постигането на идеални цели с добавена обществена стойност *посредством* механизмите на пазара е явление на съвременната епоха. Въпреки сравнително унифицираните си принципи, локално моделът бива интерпретирано различно, а процесите на неговата адаптация предизвикват редица противоречия.

Дисертационният труд проследява какви проявления намира социалното предприемачество и какво отражение има внедряването на този модел върху разбиранията за обществената роля на капитализма и за функциите на държавата, върху структурата на гражданския сектор и еволюцията в инструментариума, с който той борави. Предмет на изследване са индивидуални и колективни форми на социално предприемачество, тоест физически лица и юридически - с нестопанска цел, кооперации, търговски организации, и техните практики. Разглеждани са фестивали и базари за социални предприятия, онлайн платформи и магазини за продукция на социални предприятия. Изследването се фокусира върху примери за социално предприемачество в контекста на социално-икономическата интеграция на лица с увреждания.

Включването на незаети лица в пазара на труда е един от социалните проблеми, които могат да бъдат адресирани посредством социалното предприемачество. Сред тях са например хора с увреждания, с интелектуални затруднения или психично-здравни проблеми, над които често тегне обществена стигма, в контекста на трудовия пазар са незабелязани, пренебрегвани или дори избягвани, а някои от тях – поставените под статут на запрещение, изобщо нямат право да полагат платен труд. Същевременно, глобално се отчитат тенденции към ангажирането особено на поколението на така

наречените милениълс (или поколение Y)¹ с дейности, които не само да носят лични приходи, но и да подобряват социалната или екологичната среда за друг(и). Иначе казано, все по-актуални стават идеите за работа със „смисъл“ и с „кауза“. Изхождайки от очертаната проблемна ситуация, социалните предприятия са изследвани като инструмент за включване и себеутвърждаване в социалния и икономическия живот и свързване на работещия човек с резултатите от неговия труд, за възстановяване на приеманите за разрушени в резултат от интензивните глобализационни процеси и криза на социалната държава обществени връзки и солидарност (вж. Rosanvallon, 2000; Giddens, 2007, 2008; Бауман, 1999). Проследява се как концепцията навлиза локално, какви проявления и форми намира и какви двусмислия възникват вследствие на адаптирането ѝ, като проблемите са разгледани в два различни културни контекста - на България и Бразилия. Дисертационният труд проблематизира социалното предприемачество и като механизъм за диверсификация на финансирането за НПО - алтернатива на досегашните механизми за фондонабиране (различни проекти и програми), по какъв начин разрастването на този стопански модел сред организирани структури на гражданското общество влияе върху тяхната застъпническа дейност, отделено е внимание и на връзката между гражданство и потребление през превръщането на консумирането в социален акт и инструмент за морализиране на капитализма.

Социалното предприемачество обичайно се изследва през перспективата на дисциплини като икономика и бизнес управление, нерядко с фокус върху персоналните качества на социалния предприемач. Социално-предприемаческите практики, обаче, са предмет и на социологията и културната антропология, доколкото засягат традиционни за научната област проблеми като труда; културните измерения на потребителските практики; социални движения и други форми на активизъм от (сегменти на) гражданското общество; формирането на нови общности, мрежи и механизми за солидарност; организационна култура и структури (например НПО); културни трансфери и прочее. И все пак, поне що се касае до изследователската среда в България, темата като че ли представлява интерес по-скоро за специалисти в икономическите науки (вж. Prodanov, 2018; Marinova, 2021), а част от текстовете, писани по проблема, нерядко са под формата на доклади към определени институции като например Европейската комисия (Marinova, 2019; Jeliazkova, 2019).

---

¹ За милениълс се смятат родените от началото/ средата на 80-те докъм средата на 90-те г. на 20 в. Вж. <https://worldin2019.economist.com/millennialsvsboomers> (13.01.22).

III. Кратко изложение на дисертационния труд

Дисертацията се състои от увод, три части, съставени от общо четиринайсет глави, заключение и приложения в общ обем от 205 страници.

Първа част: Въведение в проблематиката

В първата част са представени изследователският проблем, целите, задачите и избраната методология. Основната изследователска цел е формулирана като проследяване и анализиране на процеса по навлизане, адаптация и социализиране на модела „социално предприемачество“, какви употреби има и с какви значения натоварва понятията като труд, потребление, гражданство. Анализът следователно се съсредоточава върху няколко групи въпроси. На първо място, как на база на наблюденията и през субективните възприятия на респондентите могат да бъдат типологизирани социалните предприятия или социалните предприемачи: кой, къде и защо практикува модела социално предприемачество, кой се нарича социален предприемач и как интерпретира и прилага концепцията – тоест, какво характеризира различните разбирания за социално предприемачество, как са обосновани те ценностно и какви са техните практически проявления. Тази група въпроси се фокусира върху това какъв е профилът на организациите и хората, които се занимават с този тип дейност, и каква е тяхната мотивация. Кои са каналите, през които моделът бива пренесен локално, към каква публика се обръщат и по какъв начин го правят. Тук акцентът е поставен върху организационната структура, крайната цел и механизмите, чрез които социалните предприятия се стремят да постигнат тази цел. Втората група въпроси се отнася към взаимодействията в рамките на самото поле: какъв тип връзки се формират между актьорите в полето - има ли сътрудничество между тях и къде откриваме конфликти; можем ли да говорим за формирането на отделни констелации от социално-предприемачески организации? Последната съвкупност от въпроси третира проблема къде във веригата *държава - гражданско общество - капитализъм* следва да бъде ситуиран моделът на социалното предприемачество; как чрез своите практики те влияят върху институционалната, гражданската и бизнес средата; какви противоречия възникват при прилагането на модела.

Задачите, които са изпълнени за постигането на поставените цели, са:

1/ Очертаване на контекста - глобален, около който е построена и теоретичната рамка (глобализация, криза на социалната държава, „трети път“, труд и потребление), и

местен, в т.ч. правен, исторически (проследяване на „корените“ на социалното предприемачество и бележки върху развитието на гражданското общество в България) и пр., идентифициране основните играчи в изследваното поле и анализиране на връзките и динамиките, които се формират в него;

2/ Идентифициране и изследване на значенията и употребите на труда и на потреблението, формулирани на база примерите и разбиранията за социално предприемачество;

3/ Съотнасяне на емпиричния материал, събран в резултат от теренното антропологично изследване, проучване на медийни репрезентации на феномена „социално предприемачество“ и на социалния предприемач, както и с преглед на релевантната нормативна и законодателна рамка, към основните теоретични концепции и понятия, свързани с поставените проблеми, изведени въз основа на направения преглед на академичната литература.

Изследователското решение на автора по отношение на методологията е да се ръководи от самите данни, стъпвайки на част от решенията на обоснованата теория (grounded theory). На база на тях могат да се обособят отделните етапи на провеждане на изследването и да се обосноват решенията за поставяне на фокус върху конкретните проблеми и изследвани обекти. Емпиричният материал включва наблюдения на терен, общо 21 полуструктурирани интервюта и свидетелства от множество неформални разговори със създатели/ръководители, служители (социални работни, психолози) и доброволци в неправителствени организации и социални предприятия, организатори на обучения, експерти юристи, въввлечени в темата, собственик на фирма специализирано предприятие на/за хора с увреждания, предприемачи. Изследвани са: 1/ неправителствени организации за хора с интелектуални затруднения, с психично-здравни проблеми или с физически увреждания и техните социални предприятия; 2/ кооперации на/ за хора с увреждания или трудоустроени; 3/ търговски организации в ИТ сферата, въввлечащи две различни социални групи – лица с увреждания и бежанци; 4/ индивиди, определящи себе си за социални предприемачи; 5/ неправителствени организации, развиващи обучителни и финансиращи програми, конкурси и награди за социално предприемачество и/или правна и застъпническа дейност.

Втора част: Теоретична рамка: социална държава, глобализация, „третият път“, труд и потребление.

Втората част от дисертационния труд представя основните теоретични рамки в очертаните концептуални полета, които се отнасят към изследвания обект: търсене на алтернативи на намиращата се в криза социална държава, експанзия, но и опити за обновяване и предефиниране обществената роля на капитализма, интерпретации и употреби на труда и обвързване на понятията за гражданство и потребление - в общия контекст на интензивните глобализационни процеси от края на 20 и началото на 21 век.

Не само социален, но и не съвсем пазарен, различен от класическия граждански активизъм, застъпническата дейност на неправителствените организации и благотворителността – поне на теория, моделът на социално предприемачество, може да бъде разглеждан като вариант за преодоляване недъзите на социалната държава, която бива подлагана на все по-сериозна критика от последната третина на 20 век нататък, и едновременно с това като опит за морализиране на капитализма и превръщането на бизнеса в отговорен, справедлив, полезен за обществото, а не устремен единствено към максимизиране на печалбата на всяка цена.

Обобщено, понятието за социална държава изразява ангажимента на модерните институции чрез създаден за целта политически инструментариум да възстановят и защитават социалната солидарност в индустриалните и постиндустриалните общества, обвързвайки резултатите на пазарната дейност с по-широки обществени цели, в основата на които е справедливото разпределение на блага (Ritzer, ed., 2007: 5250-52). Ключови за идентичността на социалната държава – или държавата на благоденствието, са въпроси като декомодификацията на труда, ограничаването на социалната стратификация и лимитирането на безработицата (Esping-Andersen, 1990). Вече няколко десетилетия обаче се говори за криза на социалната държава, изразена преди всичко от нарастващо съмнение към способността ѝ да решава ефективно социалните проблеми² (Rosanvallon, 2000). Тенденциите за застаряване на населението в много от европейските и азиатските страни, паралелно с увеличаването продължителността на живота и повишаванията в нивата на безработица, които се наблюдават глобално със сериозни пикове в отделни подпериоди, утежняват състоянието на социалните системи – зависещите от тях

---

² Пиер Розанвалон отграничава три фази на кризата: финансова (рязък спад на растежа в развитите страни от 70-те години на 20 век), криза на легитимността, философска, която се разгръща откъм средата на 80-те нататък, тоест в годините на интензивна глобализация. Вж. Rosanvallon, 2000.

нарастват, докато допринасящите намаляват. Нараства недоверието между индивидите, механизмите за солидарност и споделен риск в обществата са видени като несигурни, социалните връзки са разрушени. Същевременно капитализмът също става световен, като поражда нови социални, правни и етични въпроси (Giddens, 2007). Възможен механизъм за трансформиране на социалдемократията спрямо новия „глобален ред“ и едновременно с това за туширане на негативните ефекти от разрастващия се пазар е поемането по „трети път“, отвъд „лявото“ и „дясното“, но съвместяващо най-доброто от двете – концепция, въведена от Антъни Гидънс, която възплаща съвместяването на определена автономия (индивидуализъм) и взаимозависимост (съответно колективизъм) (Giddens, op. cit.). През 90-те години на 20 век и на прага на третото хилядолетие подобни политики биват възприети от страни като Великобритания, САЩ, намират място в платформите на наднационални обединения като Европейския съюз, откъдето на практика си прокарват път и към националните държави. Изхождайки от това, социалното предприемачество като хибриден модел може да бъде интерпретирано именно като израз и опит за практическо прилагане на тези също хибридни политики.

Същевременно освен разклащането на модерните бюрократични структури с процесите на глобализация настъпва и краят на „традиционната фирма“. Пазарът на труда също става динамичен, променлив, непредвидим, каквото е усещането за света като цяло. Идеалът за „стабилна работа“ като символ на престиж губи позиции за сметка на гъвкавостта, а тенденциите са служителите все повече да се стремят към непосредствените, а не дългосрочните перспективи за професионална реализация. Вместо преживяването на работния ден като „оцеляване“, справяне с някакво тежко изпитание (Terkel, 1997), целящо единствено осигуряване на насъщния, в третото хилядолетие и особено сред поколението милениълс чрез работата все по-често се търси допълнителен смисъл и усещане за удовлетвореност отвъд материалното; признание, не само на печалба; цел, която дава възможност на индивида да се идентифицира с работата си (Hu, Hirsh, 2017). Тук е обговорена и концепцията на Болтански и Киапело за нов, трети „дух на капитализма“, доминиран от логиката на мрежите, иновациите, креативността, способността на индивида сам да менажира работата си, но и от процес на изместване на меритократията за сметка на пригодността за заетост (“employability”). Този процес авторът на дисертационния труд разглежда като израз на пренареждане на ценности и презареждане на труда с нови (или забравени) значения. През конкретните примери за социално предприемачество в хода на изследването са проследени част от

тях, като фокус е поставен върху интерпретациите на понятието за „смисъл“ и различните употреби на труда като инструмент за еманципация, социална интеграция и постигане на права конкретно при хора с интелектуални, психични или физически увреждания.

В тази част синтезирано е представена и еволюцията на понятието за корпоративна социална отговорност като израз на трансформационни процеси по отношение на капитализма, които са в ход още откъм средата на 20 век и в посока на разбирането, че бизнесът следва да служи на широк спектър човешки ценности, а не единствено за акумулирането на печалба. Дисертационният труд поставя в тази плоскост и социалното предприемачество, като анализира модела през връзката между гражданствеността и потребяването. Последното, подобно на труда, също може да бъде разглеждано като носещо еманципираща и социална функция - през реализирането на индивида като потребител или чрез консумирането на точно определени стоки и услуги, което има значение отвъд тяхната практическо приложение. Дискутирани са понятия като „устойчиво гражданство“ и „политически консумеризъм“ (Micheletti and Stolle, 2013), изразяващи обвързването на гражданската активност с (промяна в) определени производствени практики и потребителски нагласи, чрез което полето на гражданството се разширява отвъд спазването на закони, гласуването в избори или в това индивидите да следят какво действията на правителствата.

Важна стъпка в хода на изследването е изясняването на различните дефиниции за социално предприемачество, макар и те да произхождат предимно от сферата на бизнес управлението. Представени са основни теоретични перспективи и научни традиции за разбирането на модела и неговите характеристики, като е отчетена липсата на достатъчно ясна разграничителна линия между социалното и другите видове предприемачество. Внимание в тази подглава е отделено и на понятието „социални иновации“, като за целите на анализа е направено разграничение с технологичните. Изхождайки от обстоятелството, че дефинициите за социално предприемачество и други сродни понятия обикновено идват от полето на мениджмънта или икономиката, в хода на анализа на тях се гледа по-скоро критично, като целта е съпоставянето им със субективните разбирания на респондентите, техните практики, с различните репрезентации, които откриваме за модела в медийното пространство, а също и със съществуващата правна рамка и институционална среда. Отчитайки значението на европейските институции за нормотворчеството на национално ниво, включително по отношение на социалното

предприемачество, и на източник на финансиране, под внимание са взети разбиранията за ролята на социалното предприемачество и на Европейската комисия (ЕК), според която едно от основните направления, в които социалните предприятия следва да работят, е интеграцията на хора с увреждания и безработни в пазара на труда³.

Трета част: Кой, как и защо: форми и практики на социално предприемачество в България и Бразилия.

В рамките на тази част най-напред са внесени допълнителни уточнения по отношение на използваните в хода на анализа понятия „гражданско общество“, „трети сектор“, „граждански сектор“ и „организирано гражданско общество“, с което се цели отграничаване на формалните – каквито са неправителствените организации, от неформалните му проявления. Обговорена е ролята на НПО като участници в мащабния трансфер на материални и символни ресурси, започнал с прехода от тоталитаризъм към демократично държавно устройство и пазарна икономика, целящ приближаването на страната към европейския център и осъществен в голяма степен през изпълнението на различни програми и проекти с чуждестранно финансиране (Sampson, 2003). Едно от следствията на този процес е оформянето на това, което Ивайло Дичев нарича „проектна култура“ (Dichev, 2003), но същевременно води и до ценностни сблъсъци - идеите за „отвореност“ сред българските граждани според някои анализатори внасят несигурност, засилват страха от навлизане на „чужди“, „други“ (Дайнов, 1997, цит. в Кабакчиева, 2001).

Всички тези аспекти на развитието на гражданския сектор в България са взети под внимание при анализирането на примерите за социално-предприемачески инициативи, които често са извършвани именно като част от дейността на НПО. Синтезирано са представени гледни точки върху историческите корени на социалното предприемачество в български контекст, за чийто първообраз се смятат най-напред читалищата и кооперативите, кооперативи на хора с увреждания (например ветерани от войните, слепи и глухи хора), асоциации и фондации, каквито вече съществуват в началото на 20 век (Jeliazkova 2019), свързват се още със специализираните предприятия и кооперации за

---

³ Доклад на Организацията за икономическо развитие и сътрудничество, изготвен по темата за ЕК, експлицитно гласи, че подкрепата за социалните предприятия от страна на институциите има потенциала да допринесе за по-ефективното разходване на публични средства и дори да осигури директни приходи към бюджетите - от данъци.

хора с увреждания и трудоустроени от периода на социализма, а някои автори откриват общо и със „задругата” – неформална колективна форма на стопански живот в българските земи и други части на Балканите, основана на семейни обичаи и ценности и позиционирана в сферата на бартерната икономика (Marinova, Yoneva, 2021: p. 26). За целите на изследването е направен обзор на съществуващата в България законодателна и нормативна рамка, касаеща социалните предприятия и кооперациите като актьори в полето на социалната политика, както и редица други релевантни към разглежданите примери документи, третиращи предимно проблемите на лицата с увреждания. Правната рамка е първият аспект от развитието и адаптирането на модела „социално предприемачество“, проблематизиран в тази част през оценката, която дават за нея самите субекти на Закона за предприятията в социалната и солидарната икономика.

Чрез описанието и анализа на едни от основните канали, през които социалните предприятия достигат до своите клиенти и потенциални идейни съмишленици, а именно различни базари, изложения и фестивали за социално предприемачество, са въведени основните актьори в полето, проследени са техните роли в него, целите и практическите проявления на социално-предприемаческата им дейност, както и механизмите, чрез които тя се осъществява, като на база на установеното са очертани и основните сфери, в които работят социалните предприятия в България. Във фокуса на тази част са две основни събития – базар на социалните предприятия с организатор фондация „Български център за нестопанско право“ (БЦНП), където изложители са преимуществено нестопански организации в обществена полза, и „Европейски форум за социално предприемачество“, зад който стоят две сдружение - „Национален съюз на трудово-производителните кооперации в България“ (НС на ТПК) и „Национална федерация на работодателите на инвалиди“ (НФРИ), и множество национални и международни институции като Министерство на труда и социалната политика, Министерство на икономиката, Европейската комисия и други, а участници са предимно кооперации на хора с увреждания.

Като ключови фактори за развитието, социализирането и обособяването на различни интерпретации на модела на социално предприемачество освен държавата са идентифицирани две фондации – „Български център за нестопанско право“ (в правно отношение, като организатори на обучения, базари и онлайн платформи за социални предприятия, (пре)разпределители на финансови ресурси и т.н.) и “Reach for change – България“ (като съорганизатор на конкурса за социални предприемачи „Промяната“ и

носител на познание), като е отбелязана ролята и на други организации като фондация „ВCause“, без да се пренебрегва значението на НС на ТПК и НФРИ, асоциираните с тях други субекти и генерално на Европейския форум. Поради решението за поставяне на акцент върху социално-предприемаческата дейност на нестопански организации в подкрепа на лица с интелектуални или психични трудности и специфичната връзка между тяхната социално-икономическа интеграция и действащата в България правна система, във фокуса на дисертационния труд попадат организации като „Светът на Мария“, „Глобална инициатива в психиатрията – София“ и др., които комбинират предприемаческа, застъпническа, проектна и социална дейност, както и БЦНП с оглед на многоизмерната му роля в полето.

Третата част на дисертационния труд включва отделна глава, посветена на някои общи положения по отношение на средата за социално предприемачество и типовете играчи, идентифицирани по време на теренната работа в Сао Пауло, Бразилия. От емпиричния материал и на база редица медийни публикации и изследвания може да се обобщи, че социалните предприятия в Бразилия са най-често в сферата на образованието, към справяне с бедността, изхранването, както и различни аспекти на околната среда - едни от най-наболелите за страната проблеми. Същевременно силно застъпен е технологичният елемент, особено видно от характера на събития като „Седмица на еко модата – устойчивост и различност“, „Фестивал на иновациите и предприемаческата култура“ и особено в дейността на включената като конкретен казус организация *Instituto Alinha*, чийто бизнес модел е базиран на принципа на блокчейн технологията. Изложените резултати служат за основа на изграждането образа на социалния предприемач и за съпоставка между различните разбириания за това що е социално предприемачество. За разлика от социалните работници, юристите или продавачите зад щандовете на трудовопроизводителните кооперации, информантите в Сао Пауло имат образование в сферата на икономиката, управлението, финансите. Гъвкавостта, мисиите, инструментите на социалното предприемачество ги ентусиазират. Те нямат високи очаквания към държавата като фактор в развитието на социалното предприемачество („*Да информира*“, Р6), нито пренебрегват финансовите ползи на успешната бизнес идея със социално въздействие („*Те правят пари и нещо за общността. Добре е за всички*“, Р6).

Основната задача пред дисертационното изследване бе да бъдат идентифицирани различните значения, с които е изпълнено понятието за труд в контекста на социалното

предприемачество и посредством отделните актьори в това поле. Ако първите глави от аналитичната част са фокусирани повече върху организационните структури, различните интерпретации на самата концепция за социално предприемачество, на които те лежат, каналите, през които се социализират, и по-малко върху практическото изпълнение на целите, които си поставят, четвъртата глава се съсредоточава повече върху индивида и неговата мотивация за действие и същевременно въздействието на социално-предприемаческата дейност върху самия него в контекста на труда. Тук са проследени принципите и ценностите, които обосновават мотивите за въвличане в бизнес инициативи, обещаващи социално въздействие, като се проблематизира доколко подобно действие е провокирано от частен или публичен интерес. Тази глава от дисертационния труд включва анализ на свидетелства и наблюдения и от България, и от Бразилия и предлага поглед върху възприятията за труда както по отношение на лица с увреждания, с интелектуални затруднения и психично-здравни трудности, така и на „здрави“ хора.

На първо място е поставен акцент на идеята за „смисъл“ в професионалната работа, въведена по-рано като част от теоретичната рамка на дисертационния труд - субективната преценка за личното и обществено значение от работата, която върши индивидът. От перспективата на бизнеса придаването на усещане за смисъл в работата е очевидно управленска тактика, но тя отговаря и на определени тенденции в обществените нагласи – може да се каже, че двата аспекта на тази промяна в духа един друг взаимно се захранват и обосновават. Множество проучвания показват, че склонността за търсене на смисъл в работата важи особено силно за поколението на родените в периода от средата на осемдесетте до средата на деветдесетте години на 20 век или *милениълс*⁴ (поколение Y). Въпреки че социалното предприемачество често е базирано на етични мотиви и на идеята за морална отговорност (Bornstein, 1998; Catford, 1998 cited in Mair and Marti, 2006: 5), причините за осъществяване на социално-предприемачески начинания също може да включват и не толкова алтруистични подбуди, каквото например е личното удовлетворение (ibid, p. 5). Анализът обхваща не само експлицитно заявяващи себе си като социални предприемачи или служители в социално предприятие. Имайки предвид, че немалка част от тези предприятия са

---

⁴ И в у нас виждаме публикации, че това поколение се характеризира в най-голяма степен с желанието за „смислена“ работа, такава, “в която могат да оставят следа и която ще е полезна за обществото”. Вж.: https://www.karieri.bg/news/37784_pet_mita_za_kariernia_profil_na_milenium_pokolenieto (07.04.2020).

(компонент от) неправителствени организации, каквито много често са и посредниците на познание в тази сфера, изследването на този проблем неизбежно се разширява и простира върху работата в НПО като цяло. Работата и в неправителствена организация, и за инициатива в социалното предприемачество са видени като „доста смислено нещо“ (P12), „по-дълбоко“ (P3), инструмент „да превърна правенето на добро в кариера“ (P5). Трудът придобива смисъл на дейност в помощ на някого другото, но и удовлетворява конкретни частни нужди: повече свобода, гъвкавост, спокойствие, идентифициране с някаква общност със споделени ценности и разбирания за света.

Трудът е анализиран и като инструмент за интеграция или ре-интеграция в социума на уязвими, изключени групи, като са представени три отделни проявления и нюанси в обосновките на процеса на включване, базирани на общата за всички стратегия за експониране на работоспособността и специфичния принос, който въвличането в трудовия пазар на съответните групи и индивиди би следвало да носи отвъд тяхното собствено благополучие: постигане на права за обезправените и изграждане на обществена солидарност; овластяване чрез предоставянето на възможността за избор; елиминиране на стигми и предразсъдъци. Използвани са примерите на социално предприятие за хора с психични трудности, управлявано от нестопанска организация – обществена пералня „Зелена“ и арт ателие „Творилница“ на предприятието „ГИП-София“ към фондация „Глобална инициатива в психиатрията“, специализирано предприятие „Работоспособни.бг“ ЕООД, развиващо онлайн платформа за търсене и предлагане на работа за хора с увреждания, и малката бизнес компания “Humans in the loop”, която и чрез допълнително създадена фондация въвлича в пазара на труда бежанци от Близкия Изток на територията на България.

През работната дейност хората с психични трудности лекуват себе си и едновременно с това възвръщат позицията си в обществото. Трудът в контекста на тяхното предприятие носи смисъла на възстановяване в буквален и преносен смисъл. Служителите в ателието не просто работят, а *творят*. Успешното им реализиране през работата ги освобождава да се помирят със самите себе си – вместо да крият състоянието си, те се показват дори по телевизията. „Борбата“, по изразу на един от респондентите, във втория случай се крие в това работодателят да намери „най-доброто“, а не да се осигурява работа „за оня вкъщи, който не иска да работи или не може да работи и не се интересува“ (P13). Уязвимите тук са ресурс, а водеща роля за преобръщането на нагласи, а оттам и на норми има класическият бизнес преди всичко през ролята си на работодател

(„Ако се промени мисленето на бизнеса, ще се промени и в държавата“, Р13). При Humans in the Loop, от друга страна, еманципирането и включването е ограничено единствено до икономическото, а общността се пази изолирана от публиката – компанията няма намерение да се обръща с послания към българското общество, не цели да променя неговите нагласи по темата за *бежанците* („Гледаме да не се афишираме по медии в България [...] Това е прекалено голям залък“, Р17).

Макар че според някои автори социалното предприемачество следва да се отграничава от други инициативи, насочени към социална промяна, каквито са активистките движения, например (Mair, Marti, 2006: 3), наблюденията и сведенията от проведените интервюта дават достатъчно основание да разглеждаме някои от проявленията на социалното предприемачество като форма на граждански активизъм, а в някои случаи и основа за появата на ново поколение активисти. Същевременно популярност набира разбирането, че гражданствеността може да се реализира и през потребяването - на него днес не може да се гледа единствено като на частно, насочено към себе си, т.е. индивидуално действие, то започва да се слива с гражданската идентичност на индивида или най-малкото съществува съвместно с нея.

Като е отчетено, че социалното предприемачество представлява вид стопанска дейност, през различни примери от събрания емпиричния материал анализът проследява как конкретно произвеждането и потребяването могат да се интерпретират като граждански ангажиран акт. Социално-предприемаческата дейност е разгледана като средство за промяна на производствените и потребителските практики в определен икономически сектор с цел да го реформират. Пример за това е предприятието *Instituto Alinha*, което адресира проблема за производството на т.нар. „бърза мода“. В неин противовес то пропагандира „устойчивата и честна мода“, едно от условията за които е „справедливото“ заплащане на труда. Социалното предприемачество тук е видяно като „проактивно“, обратно на реактивната санкционираща държава, и стимулира „осъзнаването на проблема“ – процес, в който следва да бъдат въввлечени и „безотговорните“ компаниите, и техните служители, но и клиентите.

Другата перспектива, през която са анализирани примерите за социално предприемачество, се фокусира върху продаването на стоки и услуги като инструмент не за трансформация в начина, по който функционира капиталистическата система или определен неин сегмент, а за осигуряването на права – като елемент и аргумент в дългогодишна инициатива на няколко неправителствени организации да окажат натиск

върху държавата за премахване на запрещението. Пазаруването от социални предприятия е представено като „кауза“, „дар“, но тази обвързаност между пазарното и моралното сякаш поставя индивида като потребител в принуда и тази дилема се открива и при част от самите респонденти (социалните предприятия „трябва да спрат да продават вина“, P1). Или обратно, като се заиграва с егоистичното желание за придаване на себе си на важност, свежда моралното до инструмент за показност. И в двата случая е изследван потенциалът на социално мотивираните бизнес практики да морализират пазара чрез внедряване на концепции за отговорно потребителско поведение, придаване на ценностни и синкретични смисли на потреблението. От друга страна, за разлика от намеренията за възпитаване на такава потребителска култура, според която, в противовес на фалшивите потребности, нуждата от покупката е обмислена, а погледът е към ограничаване на свръх консумирането, стремежът на социалните предприятия е тъкмо обратния – те на практика насърчават, желаят и се нуждаят от това клиентът да пазарува повече и по-често. Основна роля тук имат базарите и все по-ускорено развиващите се онлайн платформи за продаване продукцията и услугите на социални предприятия.

IV. Основни изводи и насоки за бъдещи изследвания

Това, което може да бъде обобщено от работата на терен, както и от субективните възприятия на респондентите, съпоставени към очертаните концептуални полета, е за съвместното съществуване на разнообразни разбирания, проявления и приложения на социалното предприемачество и образи на социалния предприемач. Понятието „социално предприемачество“ е твърде флуидно, изследваното поле – фрагментирано, и макар в него да действат множество актьори, спорно е доколко всички те преживяват себе си тъкмо като социални предприятия.

В резултат на проведеното изследване можем още да обобщим, че основна арена за изява на социалните предприятия и на другите организации, които също са субект на Закона за предприятията в социалната и солидарната икономика или несъобразно него разпознават себе си като социални предприятия, са различни фестивали и базари. Те от своя страна могат да имат двойна функция - като канали за разпространяване на продукцията, тоест за търговска дейност, но и като инструмент за социализиране на конкретни каузи и осъществяване не само на стопански, но и на идеални цели.

На база на анализираната информация може да се направи изводът, че голяма част от социалните предприятия в България се създават към неправителствени организации – под различна правно-организационна форма, с нееднакво виждане за функцията на социалното предприемачество и за организациите си като агенти на гражданското общество. Един от първоначално поставените въпроси – за такава трансформация гражданския сектор, която да доведе до загуба на правозащитната и застъпническата му роля, не получи еднозначен отговор. Базирайки се на представените примери, бихме могли да заключим, че по отношение на част от организациите е по-подходящо да говорим не толкова за промяна във функциите на неправителствените организации, а в техния инструментариум. По-старите НПО продължават да изпълняват ролята си на застъпници, на класически проектни фондонабирачи, но вече и на (квази) бизнес мениджъри. „Проектната култура“ не непременно отстъпва на бизнес плановете, но социално-предприемаческите практики се отчитат като възможност за диверсификация на финансирането.

Същевременно по-младите от тях, създадени от хора с опит в бизнеса, по-скоро оставят задачите да бъдат решени от пазара - класическата застъпническа дейност

(подписки, становища, информационни кампании, предложения за нормативни актове и т.н.) изглежда много по-слабо засегната или изобщо отсъства. Ако при тях социалното и бизнесът са изначално мислени заедно и се вплитат едно в друго, за първите предприемачеството е по-скоро следваща фаза на развитие за организацията и средство за осъществяване на целта, заради която тя поначало е създадена. Преминаването отвъд конкретния проблем за интеграцията на лица с увреждания и включването в анализа на други мероприятия, въвличащи социални предприятия, е възможност за продължаване и разширяване на изследването, което би допринесло за по-пълното им картографиране.

Изследването показва, че голямата част от разглежданите организации оперират в социалната сфера, а първостепенната им дейност е грижата за определени уязвими групи чрез предоставяне на делегирани от държавата социални услуги. Повечето от анализирания примери са за интеграция на лица с интелектуални затруднения, а методите за тяхната рехабилитация обикновено съвпадат с типа труд, който те полагат в социалното предприятие. Служителите в този тип организации обикновено са социални работници, психолози, а не мениджъри и маркетинг специалисти. Така, отграничаването на терапевтичната от социално-предприемаческата им дейност често е трудно, дори невъзможно. Успешните са тези, които се вмъкват в корпоративната социална отговорност на бизнеса или излизат извън сигурната, но изолирана среда на оформилите са като традиционни канали за социализиране на социалното предприемачество – базарите и изложенията на живо, включително като залагат на собствени онлайн пространства за търговия. Тези тенденции за дигитализация, ускорени от разпространението на епидемията от Covid-19, също са потенциална основа за бъдещи изследвания.

Други основни актьори в изследването поле са различни видове кооперации, чийто социален ангажимент обикновено се изразява в наемането на работа на лица с увреждания, но не и интелектуални. Въпреки някои прилики в извършваната от работещите/ въвличените и в двата типа организации дейност (обикновено вариации на ръчен труд), обусловена преди всичко от тяхното здравно състояние, може да се заключи, че между двата типа организации има данни за фундаментални концептуални несходства: по отношение на механизмите за интеграция на хора с увреждания, практическото измерение на тяхното социално предприемачество, във фокуса – върху работещи или работодатели, физически или ментални увреждания и т.н. Противоречивият характер на кооперациите се допълва от йерархичната структура, от

терминологията и символиката, с които боравят. И все пак, ако се опрем единствено на установеното в закона и вземем предвид мащабността и институционалната санкция зад конкретните им дейности, бихме могли дори да заключим, че официално именно това е доминиращият образ на социалните предприятия в България.

Наблюденията показват още, че излизайки от рамките на заложеното в Закона, като играчи в социалната и солидарната икономика, можем да разглеждаме и много организации, които могат да бъдат поставени в категорията на бизнеси със социално въздействие, но по същество това обикновено са новосъздадени компании, насочени към създаването и продаването на иновативни, често технологично базирани нововъведения. Те се стремят към печалба, но едновременно с това си поставят за цел да допринесат за решаването и на конкретен проблем в социално-икономическата или околната среда. Този тип организации мога да определят като отделен феномен, който по-скоро остана встрани от фокуса на дисертационен труд. Макар че съществуват и природозащитни организации, които развиват социално предприемачество, тяхната дейност също остана извън настоящия анализ – уговорка, направена във въведението на дисертационния труд. Стъпвайки на това, че много от социалните стартъпи адресират проблеми на околната среда, една от възможните перспективи за продължаване и разширяване на изследването би била тъкмо съпоставката между тях и нестопанските природозащитни организации, развиващи форми на социално предприемачество.

На база на емпиричния материал можем да заключим, че социални предприятия и предприемачи – били те част от нестопански или бизнес организации, имат своята роля в утвърждаването на разбирането, че потребяването не влиза в конфликт с гражданското и с колективното. В анализа беше демонстрирано, че в част от представените казуси потреблението е замислено или дори се превръща в начин публиката (клиентите) да бъде образована и активизирана по определени въпроси и в този смисъл може да бъде разглеждано като инструмент за изграждане на гражданство. Наред с това, реализирането на индивида като потребител също е видно като средство за заявяването и утвърждаването му в обществото, но тези стратегии също следва да бъдат гледани по-скоро критично.

Въпреки критиките към съществуващата законодателна и нормативна рамка, към начина на работа на административния апарат и към политиките в социалната сфера на концептуално ниво, този тип предприятия на практика функционират в системата. Може да се каже, че възприемането и прилагането на присъщи за социалната държава

отговорности и действия към определени групи от обществото и критиката към институциите е с цел не тяхното отхвърляне или елиминиране, а поправянето им⁵. Нещо повече. Развитието на обществено-политическа обстановка в България от 2021 г. показва, че част от въвлечените в неправителствения сектор и в някои социални или класически предприемачески инициативи актьори, включително споменати в това изследване, започват да формират ново поколение политическа класа. Това несъмнено е нов момент, който заслужава внимание и проследяването на ефектите от въвлечането на (социални) предприемачи и изобщо на предприемачеството в управлението на страната е перспектива, през която изследването може да бъде допълнително задълбочено.

Червената нишка, която обединява всички разгледани организации независимо от правно-организационната им форма и сфера на дейност, както и в анализа на въвлечените в сферата на социалното предприемачество като индивиди, е темата за труда, Един от изводите, които можем да направим, е, че трудът се явява като инструмент за позициониране в социума, за самоопределяне, за себеизразяване, но интерпретациите му имат различни нюанси. На първо място трудът се появява като вид терапия и употребата му е насочена към подобряване на здравословното състояние на съответните лица. В същото време, макар и в някаква степен метафорично, работата в сферата на социалното предприемачество или в организация с идеална цел също може да бъде разгледано като своеобразно средство за лекуване - на изхабените от корпоративния свят бивши мениджъри, носейки потенциала да сближи човека с резултата от неговия труд. От друга страна, нарастващата популярност на бизнес инициативи, които съдържат в себе си и социален елемент, сама по себе си създава нови работни места и възможности, които се оказват особено привлекателни за поколението на така наречените милениълс. В този случай – изхождайки от множеството квалификации, участия във форуми, в инициативи на неправителствени организации и прочее дейности, с които се занимават част от респондентите именно в тази възраст, пътят към професионална работа с предполагаем социален ефект изглежда повече планирано действие и не непременно бяга от традиционния бизнес, който генерално и глобално е един от основните източници на финансиране за социално-предприемаческа дейност.

Резултатите от теренната работа в Бразилия сочат, че в социалното предприемачество – или бизнесът със социално въздействие, технологичният елемент е

---

⁵ Тук реферирам към изложеното от Болтански и Чиापело разбиране за алтернативните функции на критиката – поправяща или радикална. Вж. Boltanski, Chiapello, 2005.

силно застъпен, на правно-организационната форма на предприятието не се отдава особено значение. Фокусът е върху идеята и личността на предприемача - мисионер, добротворец, понякога активист, но не класически благотворител. Възможността за сравнение между двата културни контекста чрез проследяването на процесите по навлизане, адаптиране и прилагане на модела „социално предприемачество“ демонстрира нагледно ефекта и „продуктите“, произведени от движението на глобалните културни потоци по Ападурай (Appadurai, 2005). Въпреки или благодарение наличието на специфични за съответната социо-икономическа и културна среда особености, този опит позволи да изведем приликите и да подчертаем намаляващото значение на мястото за сметка на начина, принципа, но едновременно с това да експонираме противоречията и рисковете от прилагането на универсалното. Подобно на ситуацията в България, и в Бразилия трансферът на концепцията минава предимно през алтернативни медиатори на образование - обикновено чуждестранни фондации и институти, които могат да имат ролята и на финансиращи организации; чрез корпоративната социална отговорност на големи международни компании; посредством лични контакти и опит „навън“ - все канали, зависещи от фактора „достъп“. Рисковете при тези преноси, както бе установено, са свързани с евентуалното затваряне на полето за експертите, добре образованите, технологизираните.

V. Приносни моменти на дисертационния труд

Принос към изследванията върху гражданското общество в България

Като стъпва върху основите на идеята за „наваквасщо модернизиране“ на българското общество (Кабакчиева, 2001), част от който процес е създаването на хиляди неправителствени организации и пренасянето чрез тях на специфична организационна култура и видени като „външни“ ценности, с анализа върху социално-предприемаческата дейност на сдружения в обществена полза изследването допринася за проследяване еволюцията във функциите и ролята на НПО сектора като компонент на гражданското общество и в интерпретациите на понятието в български контекст.

Обогатяване полето на антропологичните изследвания

Самият предмет на изследване е нов в контекста на антропологичните изследвания поне що се касае до академичната среда в България. Дисертационният труд включва в тѣй или иначе не достатъчно мащабния диалог между икономиката и мениджмънта и перспективата на дисциплината културна антропология, като предлага анализ отвъд оценката на социалните предприятия като бизнес инициативи, а ги разглежда като сложни и противоречиви формирания, влизащи в конкуренция не само за пазарни ниши, но и на интерпретации. С изследването на социалното предприемачество през конкретни примери и с методите на културната антропология дисертацията очертава не на теория, а на база емпирика появата на нови типове зависимости между държавата и нейните институции с гражданската сфера и с пазара.

Принос към изследванията на труда и на потреблението

Дисертацията има своя принос и към обогатяване разбиранията за понятието за труд, като обръща погледа от „скапаните работи“ и образа на трудещия се като жертва към професиите с кауза и работника-добротворец. Анализът критично го разглежда през различни интерпретации на смислеността в контекста на дилемата между частен интерес и обществена полза – трудът е обговорен като инструмент за позициониране в социума на конкретни индивиди, но може да бъде и средство за постигане на права за цели изключени от обществото и икономическия живот групи. Същевременно, допринасяйки

и към полето на поколенческите изследвания, през свидетелствата на работещите в социални предприятия и неправителствени организации представители на поколението Y дисертационният труд разглежда професионалната работа като мисия, но и като средство за постигане на лично удовлетворение, което на свой ред изисква от организациите да защитават конкретни ценности и да поддържат определени нива на моралност.

Интерпретирайки конкретни социално-предприемачески инициативи като форма на активизъм или застъпничество през промяна в потребителските практики и натоварването им с морални ангажменти, дисертационният труд предложи разбиране за връзката между гражданство и потребление близко, но все пак различно и от съвременните консуматорски движения, и от социалните, и от традиционната неправителствена организация за защита правата на конкретна социална група.

VI. Публикации

Публикации по темата на изследването:

„Пазарни решения за социални проблеми: Разбирания и противоречия около социалното предприемачество“. В: „Колективното преживяване“, Годишник на специалност „Културология“ към Философски факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, съст. проф. Райна Гаврилова. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2020 (под печат).

„Социално предприемачество във (време на) криза“. Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Философски факултет. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2020 (под печат).

„Моделът на „социалното предприемачество“: локална контекстуализация, гледни точки, противоречия.“ Годишник на Софийския Университет „Св. Климент Охридски“, Философски факултет, Книга Докторанти, Том 4, 2019, с. 115-132.

Цитирана литература в автореферата

- Appadurai**, Arjun. 2005. *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Boltanski**, Luc, Eve **Chiapello**. 2005. "The New Spirit of Capitalism". *International Journal of Politics, Culture, and Society*, Vol. 18, No. 3/4, The New Sociological Imagination, pp. 161-188. Springer.
- Ditchev**, Ivaylo. 2003. "La nouvelle classe de médiateurs". *Transition*, 2001-1, pp. 97-106.
- Giddens**, Anthony. 2007. *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*. Cambridge: Polity Press,
- Giddens**, Anthony. 2008. *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Esping-Andersen**, Gøsta. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Jing Hu**, Jacob B. **Hirsh**. 2017. "Accepting Lower Salaries for Meaningful Work". In: *Front Psychol*, 8: 1649. Available from: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5649195/>
- Jeliaskova**, Maria. 2019. Social enterprises and their ecosystems in Europe. Country report - Bulgaria. Luxemburg: Publications Office of the European Union.
- Mair**, Johanna, Ignasi **Martí**. 2006. "Social entrepreneurship research. A source of explanation, prediction, and delight". *Journal of World Business*, 41(1), pp. 36-44. Available at: https://www.researchgate.net/publication/222436408_Social_Entrepreneurship_Research_A_Source_of_Explanation_Prediction_and_Delight (15.12.21).
- Marinova**, Tsvetelina. 2019. Social Enterprises Towards More Inclusive Economy: Mission (im)possible)? Peer Review on "Social economy and social enterprises in legislation and practice". Brussels: European Commission. Available from: https://www.researchgate.net/publication/337480590_Social_Enterprises_Towards_More_Inclusive_Economy_Mission_Impossible_httpseceuropaeusocialmainjsplangIdencatId1047newsId9365furtherNewsyes (15.12.21).
- Marinova**, Tsvetelina, Elisabeth **Yoneva**. 2021. "Social enterprises in Bulgaria: historical and institutional perspective". In: *Social enterprise in Central and Eastern Europe*, Marthe Nyssens & Jacques Defourny (eds.). New York: Routledge, pp. 23-39.
- Micheletti**, Michele, Dietlind **Stolle**. 2012. "Sustainable Citizenship and the New Politics of Consumption". *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*., Vol. 644, Communication, Consumers, and Citizens: Revisiting the Politics of Consumption, pp. 88-120.
- Prodanov**, Hristo. "Social Entrepreneurship and Digital Technologies". *Economic Alternatives*, 2018, Issue 1, pp. 123-138. Available at: https://www.unwe.bg/uploads/Alternatives/9_Prodanov_EAlternativi_en_1_2018.pdf (15.12.21).
- Rosanvallon**, Pierre. 2000. *The New Social Question. Rethinking the Welfare State*. Princeton: Princeton University Press.
- Sampson**, Steven. 2003. "From forms to norms: global projects and local practices in the Balkan NGO scene". *Journal of human rights*, vol. 2, no. 3, pp. 329-337.

Terkel, Studs. 1997. *Working: People Talk About What They Do All Day and How They Feel About What They Do.* New York: The New Press.

Бауман, Зигмунт. 1999. *Глобализацията - последиците за човека.* София: ЛИК.

Кабакчиева, Петя. 2001. *Гражданското общество срещу държавата – българската ситуация.* София: ЛИК.